

Article publicat a:

**DONES: HISTÒRIA
I MEMÒRIA A CATALUNYA**

**MEMÒRIA, GÈNERE
I HISTÒRIA.
CATALUNYA, 1920-1960**

Mònica Borrell-Cairol

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Museu d'Història
de Catalunya

Dona treballant en una fàbrica tèxtil de la conca del Ter, anys cinquanta.
© de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Actualment disposem, per al cas català, de valuosos i cada cop més abundants estudis en els quals s'ha fet emergir la participació femenina reconeixent les contribucions de les dones, múltiples i plurals, als àmbits polítics, econòmics, socials i culturals. Des de l'aportació de personalitats excepcionals, que cal valorar, juntament amb experiències col·lectives i plurals, que cal reivindicar, les dones van anar conquerint i consolidant drets i, alhora, transformant la societat catalana. Farem un breu recorregut històric descrivint la situació i el protagonisme de les dones a la societat catalana entre 1920 i 1960.

Dones i drets: el recorregut interromput cap a la plena ciutadania

Reivindicant tímidament la ciutadania política (1920-1931)

A Catalunya, el camí cap a la ciutadania política femenina va prosseguir, encara tímidament, durant la dècada dels anys vint. Cap dels primers i molt exigus intents de legislar sobre el sufragi femení de la darrer part del segle XIX i el començament del XX va prosperar mai a causa de la inhibició política. Les escasses activistes pels drets femenins havien prioritzat les demandes en aspectes culturals, socials i educatius davant del sufragi. Tot i que l'aspiració a la ciutadania política s'anava gestant, molt escadusserament, des del final del segle XIX, fins a la dècada dels anys vint i trenta va estar pràcticament absent de l'opinió pública, de la premsa i de les organitzacions polítiques i socials. Des d'una lògica igualitària, persistien en la defensa dels drets de les dones algunes integrants dels moviments procedents de la tradició laïcista i lliurepensadora que connectava amb la maçoneria, sectors minoritaris del republicanisme, l'espiritisme i sectors de l'anarquisme (Duch, 2008). Les dones adscrites al republicanisme català no van fer de la reivindicació del sufragi femení un aspecte central de les seves estratègies de lluita fins al període republicà i, als anys vint, van atendre prioritàriament aspectes de tipus cultural i social (González, 2006). Els moviments de dones vinculats a les tendències més conservadores i nacionalistes van centrar les seves demandes en propostes de caràcter socioeconòmic i cultural allunyades de les de drets polítics d'arrel britànica o nord-americana. La seva aposta va prioritzar l'accés a l'educació i la formació per incorporar-se en millors condicions al mercat de treball productiu. Només algunes dones provinents d'aquestes capes socials van defensar

activament el sufragi femení, com Carme Karr, que l'any 1921 va fundar l'entitat Acció Femenina amb l'objectiu d'impulsar el sufragi i la reivindicació de drets per a les dones (Duch, 2008). El socialisme, ja des de la fi del segle XIX, tot i la defensa programàtica d'igualtat en l'àmbit laboral, s'havia mostrat contrari als primers moviments sufragistes al·legant que la lluita de classes transformaria les relacions desiguals entre homes i dones, com també per la inoportunitat política del vot femení (Fagoaga, 1985). Només algunes militants com la valenciana Maria Cambril o la cooperativista socialista Micaela Chalmeta –que signava amb el pseudònim Amparo Martí i va impulsar l'Agrupació Feminista Socialista de Barcelona l'any 1911–, van defensar, amb cautela, uns plantejaments sufragistes (Duch, 2009). També l'anarquisme, en els dictàmens congressuals, era favorable als drets de les dones, però va centrar la lluita, des d'una lògica igualitària, en l'educació, el treball o els models familiars. Pel que fa a la reivindicació de drets femenins, hi va destacar, ja des del final del segle XIX, la figura de l'anarcosindicalista Teresa Claramunt (Franco, 2004).

En el marc de la dictadura de Primo de Rivera, l'Estatut Municipal de 1924 va establir un accés gradual de les dones a alguns drets polítics, en la mateixa línia que s'estava duent a terme en altres contextos europeus (Book, 2000). Així, en unes institucions no democràtiques, l'Estatut Municipal limitava l'accés de les dones als governs locals i atorgava el sufragi a les vídues i solteres majors de 23 anys, exceptuant-ne les casades¹ i les prostitutes. A més, tretze dones, que representaven el 3,4% del total (Duch, 2008 p. 102), majoritàriament vinculades a l'òrbita del reformisme catòlic, es van incorporar a l'Assemblea Nacional Consultiva (1927), entre elles Maria López Sagredo, nomenada alhora regidora de l'Ajuntament de Barcelona entre 1926 i 1930. Dolors Codina Arnau, l'any 1925, havia estat designada alcaldessa del Talladell i es va convertir en la primera alcaldessa catalana.

---

1 - L'Estatut Municipal només inclou les dones casades en quatre supòsits:

a) sentència ferma de divorci; b) absència del marit segons els art. 184 i 185 del Codi Civil; c) sentència ferma del marit per interdicció civil, o d) en cas de tutelar un marit sordmut o boig.

L'obtenció de la ciutadania política femenina i l'adquisició de nous drets (1931-1939)

La Segona República es va caracteritzar per una intensa activitat política i social així com un projecte legislatiu dinàmic i ambicions que va comportar nous drets per a les dones. La tasca legislativa republicana va possibilitar –tot i els límits en efectes pràctics– canvis rellevants en les esferes pública i privada. Tanmateix, la persistència de l'univers patriarcal i de models socials i culturals –encara que diversos i heterogenis– adscrits a la domesticitat va fer que les pràctiques socials es modifiquessin més lentament que els canvis d'estatus jurídic. El debat relatiu al sufragi va afavorir la discussió sobre la discriminació femenina amb relació al conjunt dels drets, i l'obtenció de la ciutadania política va tenir efectes intensificadors en la presència femenina a l'espai públic. Així, l'intens debat protagonitzat a les Corts Constituents Espanyoles, l'any 1931, al voltant del vot femení es va cloure amb la incorporació, a través de l'article 36 de la Constitució Espanyola de 1931, del dret al sufragi per als «ciutadans d'un i sexe i l'altre majors de vint-i-tres anys». La diputada radical i advocada Clara Campoamor va defensar el dret al sufragi femení des d'una lògica igualitària i democràtica davant la negativa de les dues úniques diputades de la Cambra, la socialista Margarita Nelken i la republicana del Partit Radical Socialista Victòria Kent. Totes dues advocaven per retardar el sufragi femení assenyalant-ne la inoportunitat política, ja que l'adcrivien a opcions conservadores i catòliques (Capel, 1975). L'article 2 de la CE establí la igualtat entre els sexes davant la llei i l'article 25 garantia la voluntat d'eliminar qualsevol discriminació en funció del sexe. A Catalunya, a les eleccions al Parlament de 1932,² les dones no hi van poder votar ja que el cens no va estar confeccionat a temps a causa de la instrumentalització política dels partits partidaris i contraris al vot femení (Duch, 2008). Davant les eleccions a Corts de novembre de 1933, les organitzacions polítiques catalanes havien passat de la negació o el recel davant la participació política femenina a la utilització del vot femení explorant estratègies de captació de futures electores (Nash, 1988; González, 2006). Caldria esperar fins al 14 de gener de 1934, quan Natividad Yarza i Planas es va convertir en la primera alcaldessa republicana catalana escollida per sufragi universal pel poble de Bellprat encapçalant la candidatura d'ERC. La regulació del sufragi i dels drets polítics a la CE va crear importants expectatives d'obertura legislativa materialitzades en legislació sobre maternitat, divorci, família o treball amb voluntat d'articular una societat més atenta a la situació femenina.

---

2 - Els ponents de l'Estatut d'Autonomia redactat l'estiu de 1931 van incloure la plena igualtat de drets de dones i homes davant la Llei. D'altra banda, el dret civil català mantenia en la seva tradició històrica jurídica una igualtat entre sexes en camps com els béns i la separació en el matrimoni (González 2006, p. 9).

Dins del món del treball, la nova legislació laboral republicana advocava per la igualtat en drets laborals i mostrava una especial preocupació per la protecció de la maternitat, en sintonia amb les polítiques europees (Book *et al.*, 1991; Nielfa, 1996; Vega, 2007). L'any 1931 es van anul·lar les reglamentacions i contractes que discriminaven per raó d'estat civil o que prohibien treballar en contreure matrimoni i es va incorporar les treballadores, a excepció d'algunes ocupacions entre les quals el servei domèstic, a les normatives de seguretat social (pensions, assegurances, atur). La Llei de contractes de treball de 1931 va combinar aspectes progressistes, com la definició de les minyones com a treballadores, amb normes encara discriminatòries com la restricció a determinades ocupacions al·legant debilitat per exercir-les o aspectes de caràcter moral (Núñez, 1989). En diverses bases de treball es va mantenir la discriminació salarial tot i la suposada aposta per l'aplicació de retribucions igualitàries defensada per la legislació laboral. També va prevaler la classificació de les categories laborals en funció del sexe, que derivava en un salari inferior per a les treballadores de diverses ocupacions (Núñez, 1989; Borderías, 1993; Llonch, 2004). De manera que, tot i l'innegable avenç en igualtat legal en matèria laboral, encara calia materialitzar de forma efectiva les pràctiques laborals que, en molts casos, es continuaven sustentant en els valors tradicionals de gènere i en els estereotips de la domesticitat. La protecció de la maternitat a través de la regulació interessava diferents sectors de les societats catalana i espanyola. A Catalunya, ja des dels anys vint, hi havia institucions privades i públiques (mutualitats, germandats, ajuntaments) que oferien subsidis de maternitat (Nash, 2010). El mes de juliol de 1922, el Govern espanyol va ratificar el Conveni de Washington de 1919 que instava els estats europeus a establir subsidis de maternitat que, tanmateix, no van ser implementats fins a l'etapa republicana amb l'aprovació, el 26 de maig de 1931, de l'assegurança obligatòria de maternitat, tot i la inicial resistència de la CNT i de col·lectius de treballadores contràries al copagament parcial de la quota (Vega, 2007).

Les reformes en la legislació civil van contribuir a l'eliminació de la desigualtat entre homes i dones a l'espai privat i van transformar, tot i que encara minoritàriament, normes i models socials i culturals. L'any 1932 es van aprovar la Llei de matrimoni civil i la Llei del divorci, aquesta darrera la més progressista d'Europa en aquell moment ja que reconeixia el divorci per mutu acord (art. 4) i el dret de la dona a tenir la pàtria potestat dels fills (art. 17). L'any 1934, dins les competències que oferia l'Estatut d'autonomia, es va aprovar la Llei catalana de capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges, que va establir la igualtat entre aquests i va eliminar el principi d'autoritat marital. El 25 de desembre de 1936 (publicat el 9 de gener de 1937) es va sancionar el Decret d'interrupció artificial de l'embaràs que, tot i incloure una sèrie de limitacions i tenir una escassa aplicació, va significar un avenç pel que fa a drets i autonomia de la dona.

Durant la dictadura franquista, novament sense drets (1939-1960)

El règim franquista va significar, com en molts altres aspectes, una etapa regressiva pel que fa a l'estatus d'igualtat jurídica aconseguit durant la Segona República. La dictadura va abolir la democràcia i va negar drets polítics al conjunt de la ciutadania, uns drets que, en el cas de les dones, aquestes havien adquirit tan recentment. El nou marc legal franquista va expulsar les dones de l'àmbit públic, les va adscriure a l'àmbit privat de la llar sota autoritat masculina i les va equiparar als menors d'edat. La discriminació legal de la dona es va ratificar amb la Llei del 12 de març de 1938, que va restablir la vigència del Codi Civil de 1889, i amb la Llei de 23 d'agost següent, que va derogar la llei de divorci de l'any 1932. Es va suprimir el Decret d'interrupció artificial de l'embaràs i es va penalitzar l'avortament amb la Llei de protecció de la natalitat contra l'avortament i la propaganda anticoncepcionista de 1941. El Codi penal de 1944, substituït del codi de 1932, va diferenciar els casos d'adulteri i els crims de caràcter passional segons que l'autoria fos masculina o femenina.

En el món del treball, el règim franquista va revocar els drets laborals de caràcter igualitari i ja l'any 1938, en plena Guerra Civil, el *Fuero del Trabajo* va fixar l'objectiu d'«alliberar la dona casada del taller i de la fàbrica», amb la qual cosa expulsava les dones casades del mercat de treball productiu. Paral·lelament, el règim va aprovar normatives protectores de la família i polítiques de caràcter pronatalista per forçar la dedicació de les dones a la família i la maternitat, des d'una òptica paternalista on prevalia l'autoritat paterna: Llei de subsidis familiars (1938); plus de càrregues familiars (1945) (Nash, 1991). A través de les reglamentacions laborals s'obligava les dones a abandonar la feina arran del matrimoni i se les compensava mitjançant una indemnització, popularment coneguda com «el dot», que era un incentiu. El compliment va ser desigual segons l'ocupació: així, per exemple, mentre que a l'Administració pública la normativa es va complir estrictament, en indústries tradicionalment demandants de mà d'obra femenina va ser poc aplicada o va restar exclosa de l'obligatorietat de l'excedència forçosa (Molinero, 1985; Borderías, 1993). La Llei de contracte de treball de 1944 va establir diferents mesures discriminatòries com, per exemple, que les dones casades necessitaven autorització del marit per poder treballar, excepte les separades de dret o fet (article 11).

Caldrà esperar fins a entrada la dècada dels seixanta per començar a entreveure normatives que fomentessin la participació, encara limitada, de les dones en el mercat de treball. El text de la Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona (1961), presentada a proposta de la Secció Femenina, eliminava, entre altres aspectes, algunes discriminacions per raó de sexe o

estat civil de les reglamentacions de treball, advocava per igualar salaris o delimitava, escassament, l'autoritat marital sobre l'esposa en l'exercici de drets. Tanmateix, aquestes mesures no van provocar modificacions immediates en la situació de les dones atès que les desigualtats pel que fa a drets van persistir durant tot el període franquista.

Margarita Rosanas darrere el taulell de la botiga de queviures Can Rosanas, a Roda de Ter, anys seixanta. © de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Dones i cultura: d'una rica presència a una absència dolosa

La diversa participació femenina en el món cultural, associatiu i educatiu (1920-1939)

A Catalunya, els anys vint, hi havia una llarga tradició de creació d'espais propis per a dones vinculats al món de la cultura, l'associacionisme o la formació i la presència femenina era cada vegada més visible i activa, encara que minoritària, a l'esfera pública.

Els anys vint i trenta, la creixent visibilització femenina a l'espai públic s'evidenciava amb l'increment de la presència de dones dins l'opinió publicada. A la premsa van anar apareixent articles sobre la problemàtica femenina i van emergir revistes de diferents ideologies (feministes, conservadores, obreristes o llibertàries) dirigides al públic femení. Per exemple, hi destacava ja des de la dècada anterior *Feminal* (1907-1917), dirigida per l'escriptora i periodista Carme Kar; la *Dona Catalana* (1925) o *L'Evolució* (1931), revista de caràcter progressista publicada a Barcelona. L'any 1930 van aparèixer la revista *La Rambla. Setmanari d'esports i actualitat* o la revista *Imatges*, totes dues amb la voluntat d'aproximar l'esport femení i la cultura a la ciutadania. Les revistes destinades a les dones van proliferar durant el període republicà i durant la guerra: *Mujeres Libres*, *Emancipación* o *Companya* van ser algunes de les capçaleres vinculades a opcions revolucionàries. A les pàgines de les revistes femenines van aparèixer diferents veus de la creativitat catalana: l'actriu Margarida Xirgu, l'escriptora Víctor Català (pseudònim masculí de Caterina Albert usat per evitar refús social), la il·lustradora Lola Anglada o la fotògrafa olotina Carme Gotarde, entre d'altres. Uns anys més tard, el 1929, es va fundar el Lyceum Club de Catalunya amb la participació de personalitats com Aurora Bertrana o Anna Murià. Amb la voluntat d'unir esport i cultura es va fundar el 1928 el Club Femení i d'Esports, primera entitat esportiva femenina de l'Estat espanyol amb l'objectiu de fomentar la pràctica de l'esport femení així com discussions de caràcter cultural amb una clara voluntat interclassista (Mercadal, 1998). Aquest perfil de dona, instruïda, professional, esportista, catalanista, generalment burgesa, suggeria una «nova dona moderna» que corresponia a un model femení, encara minoritari, que acceptava el treball assalariat, preferiblement per a solteres i joves, fomentava l'educació i aspirava a una certa presència pública (Nash, 2010). Durant aquestes mateixes dècades, el moviment cooperatiu català, vinculat a les classes més populars, va experimentar un important desenvolupament. Hi destaca l'activitat de la socialista Michaela Chalmeta que, des del començament del segle, defensava la igualtat laboral, el matrimoni civil o el dret al divorci. El 1932, any de clar impuls del cooperativisme arreu del territori català, va promoure l'Agrupació Femenina de Propaganda Cooperativista conjuntament amb, entre d'altres, Maria Palomera i Àngela Forment (Duch, 2009).

Des del començament del segle XX, les autoritats i diferents sectors socials van afavorir l'accés i l'extensió de l'escolarització femenina amb la voluntat de disminuir les taxes d'analfabetisme femení (Vilanova, 1990). Tanmateix, el dels anys vint encara era un sistema educatiu basat en la divisió d'espais i la segregació curricular. No va ser fins a la Segona República, i només interromput durant el bienni radicalcedista (1935-1936), quan es va instaurar un model educatiu públic, laic, mixt en els tres graus d'ensenyament, obligatori i gratuït en l'ensenyament primari. La Generalitat, mitjançant el decret de 9 d'octubre de 1931, va crear l'Institut Escola de Catalunya i des de 1933 va implementar una

xarxa escolar seguint el model d'Institut Escola que es va convertir en un símbol d'institut experimental de batxillerat que apostava per la renovació pedagògica i l'educació mixta. Alhora, ja des de les primeres dècades de segle XX, la professió de mestre s'havia anat feminitzant i constituïa una de les professions femenines més demanades ja que s'adequava millor que d'altres als estereotips de gènere (Cortada, 2006). Fins a l'any 1910 no s'havia reconegut el dret de les dones a matricular-se lliurement en tots els centres d'ensenyament superior, la qual cosa havia posat fi als enormes obstacles que un gran nombre de dones havien patit per accedir a aquest grau d'ensenyament i per aconseguir que els títols universitaris fossin reconeguts oficialment (Flecha, 2017). L'any 1916, l'Ateneu Barcelonès va celebrar un seguit de conferències sobre l'orientació de l'educació femenina. Hi van participar Carme Karr, Leonor Serrano, Maria Domènech i Rosa Sensat, que van advocar per la necessitat de fundar institucions educatives amb un alt nivell educatiu i professional, rigorós, científic i modern, que afavorís l'obertura de noves opcions educatives femenines. Des de 1914, la Mancomunitat també apostava per impulsar polítiques públiques de promoció de la formació educativa i professional femenina que havien de derivar en noves professions, algunes de les quals destinades al públic femení. En aquest sentit, l'any 1915 es van crear l'Escola Superior de Bibliotecàries i la xarxa de Biblioteques Públiques de Catalunya, amb centres arreu del territori i ocupades exclusivament per dones bibliotecàries. Dos anys més tard es va crear l'Escola Especial d'Infermeres-Auxiliars de Medicina (1917) amb l'objectiu de formar professionalment i de manera rigorosa i científica les professionals de la infermeria, formació que es materialitzaria en l'eficient dedicació i funcionament de la infermeria durant la Guerra Civil (Nash, 2010). L'any 1918 es va aprovar l'Estatut de funcionaris incloent-hi les dones en les categories d'auxiliars i de tècnics (Franco, 1982). La Generalitat republicana, també durant la Guerra Civil, va continuar impulsant programes i institucions de formació professional femenina i d'inserció laboral amb determinació igualitària com l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona (1937).

En el context revolucionari i de guerra es va dibuixar un nou escenari en el qual les dones, des d'una notable pluralitat política i social, van participar activament en la lluita antifeixista –inicialment també al front com a milicianes–, a la rereguarda garantint la subsistència familiar, en reivindicacions favorables a la igualtat laboral, en la potenciació de la cultura i l'educació o implementant polítiques de salut per tal d'aprofundir en el desenvolupament de drets i apoderant-se de nous espais ciutadans (Nash, 1999).³

---

3 - Una de les experiències més importants va ser la fundació de la Unió de Dones de Catalunya, l'any 1937, per dones de diferents tendències polítiques i sindicals (CNT, UGT, ERC, PSUC, Estat Català, etc.) amb l'objectiu de fer un front unitari contra el feixisme. Nash, 1999.

L'escapçament del món educatiu, cultural i associatiu femení (1939-1960)

Acabada la Guerra Civil es va suprimir l'escola mixta, es va establir l'aprenentatge en espais separats i el professorat es va adscriure segons el sexe de l'alumnat. Paral·lelament es van segregar les matèries impartides per oferir coneixements específics destinats a atendre les demandes pròpies del model de dona defensat pel règim, que la identificava amb el rol d'esposa, mare i mestressa de casa segons el model clàssic de domesticitat allunyat del model igualitari republicà. Els cossos docents, conformats ja en gran mesura per educadores, van patir un procés de depuració sistemàtic i els mestres i les mestres van ser separats del cos de manera definitiva, traslladats o suspesos temporalment de sou i feina (González, 1996).⁴ La cultura catalana també va experimentar una forta regressió a causa de les polítiques repressives de la dictadura. Durant els anys quaranta i cinquanta, alguns sectors van intentar reconstruir, amb molta dificultat, i en molts casos des de la clandestinitat o l'exili, la tradició cultural catalana. En la diàspora i en la reconstrucció cultural, sovint poc anomenades, les dones, tant a l'exili com a l'interior del país, van tenir un paper rellevant. Moltes d'elles havien participat activament en tasques polítiques, socials, culturals i intel·lectuals des de començament de segle i van experimentar de primera mà l'exili o l'autocensura, temoroses de la repressió d'un règim que perseguia la cultura catalana i adscribia la figura femenina a la domesticitat de la llar familiar. Dones que havien estat referents i participants del món cultural català en tant que autores o membres d'associacions que potenciaven el paper femení en la cultura, l'esport o la ciència es van exiliar: Mercè Rodoreda no va tornar a publicar novel·la fins a 1962 i es va empadronar novament a Barcelona l'any 1976; Aurora Bertrana, exiliada l'any 1938, va retornar l'any 1949 i l'any 1970 ho va fer Anna Murià. Frederica Montseny tampoc va poder retornar fins a la caiguda del règim franquista. Mentrestant, la periodista Irene Polo o l'actriu Margarida Xirgu van morir a l'exili. Un exili que, per a algunes exiliades com Neus Català, va significar la detenció i deportació a camps de concentració. Alhora, altres veus femenines van continuar a l'interior patint censura o empresonaments: la il·lustradora Lola Anglada es va retirar a Tiana i no va produir fins a anys més tard, i la primera directora d'un diari, María Luz Morales, denunciada, va ser empresonada a la presó de les Corts. El ric moviment associatiu va ser escapçat així mateix i les diferents institucions per a dones van desaparèixer o van ser reconvertides amb objectius contraris a aquells per als quals van ser creades

---

4 - Del professorat depurat, 826 eren dones i constituïen el 43,4% del total de professorat sancionat a Catalunya. González et al., 1996, p. 73 citat a Nash, 2010, p. 136.

dècades abans: l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona va quedar en mans de la Sección Femenina de FET-JONS i el Lyceum Club de Barcelona va desaparèixer (Tavera, 2009; Pessarrodona, 2010).

Dones i feines: la continuada presència femenina en el món laboral

La presència de les dones en el mercat de treball femení (1920-1939)

Com múltiples estudis han posat en relleu, tot i el subregistre de l'activitat femenina en les estadístiques oficials, les dones de les classes populars sempre han participat en el mercat de treball productiu i alhora en les tasques domèstiques, i la seva contribució ha estat clau en les economies familiars, locals i nacionals (Borderías, 1993, 2003, 2011). Tanmateix, les dones han estat sovint invisibilitzades en els discursos i els imaginaris individuals i col·lectius i el seu paper en la configuració del mercat de treball encara continua sent insuficientment reconegut.

A la dècada dels anys vint del segle passat, les treballadores es distribuïen en diverses activitats econòmiques: continuaven molt presents en el sector agrari i tant la indústria tèxtil com el servei domèstic constituïen dos sectors que ocupaven un gran nombre de mà d'obra femenina, per exemple a la ciutat de Barcelona (Borrell, 2016). Les treballadores catalanes preponderaven a la indústria tèxtil, per exemple, a les fàbriques de la ciutat de Barcelona, a les zones tèxtils del Ter, Sabadell o Badalona i a les colònies industrials de la Catalunya central. El perfil de les treballadores industrials tèxtils incloïa dones solteres, casades o vídues que participaven en el mercat de treball de diferent manera segons el cicle vital, les opcions laborals o el tipus de mercat local (Borderías, 2003, 2015). Arran de la modernització econòmica i la diversificació del teixit industrial, la participació de treballadores en el món industrial es va incrementar –tot i ser encara minoritàries– en sectors tradicionalment masculins: el metall, la indústria metal·logràfica, el vidre o la indústria paperera van ocupar mà d'obra femenina arreu del territori català. En el sector industrial es mantenien la divisió del treball per gènere, la discriminació salarial, els múltiples riscos laborals i una escassa atenció sindical a les problemàtiques laborals femenines (Villar, 2007; Ibarz, 2007).

El servei domèstic estava a càrrec de dones –a Barcelona més del 80%–, majoritàriament joves, solteres i immigrants identificades amb la figura de la «noia a tot estar» capaç de fer múltiples tasques domèstiques i de cura però sense cap reconeixement laboral o social. Les seves condicions de treball es van caracteritzar per dures jornades laborals, salaris migrats i desprotecció

en cas d'accident de treball o malaltia laboral. La vulnerabilitat del sector s'agreuja per l'exclusió d'aquest col·lectiu de les agendes sindicals i de la legislació laboral (Borrell, 2016). En connexió amb el servei domèstic, i també tradicionalment invisibilitzades, un important contingent de dones es van ocupar en institucions hospitalàries, educatives o benèfiques on exercien de bugaderes, planxadores, netejadores o feinejaven en safareigs públics. Les bugaderes d'Horta o Badalona eren molt conegudes (Segura, I, 2007). Eren activitats feixugues, amb llargues jornades i un gran esforç físic. La presència de treballadores destacava als mercats municipals com a verdulaires, peixateres, venedores ambulants, etc. El treball a domicili, rarament censat, va ocupar també treballadores catalanes. La burgesia i el reformisme catòlic consideraven aquesta activitat especialment beneficiosa per a les dones en la mesura que s'adaptava a les seves necessitats. D'una banda, resolvia el rebuig que representava la presència femenina a les fàbriques i alhora garantia ingressos femenins imprescindibles per a les economies familiars i, de l'altra, s'adequava a la concepció obrerista segons la qual el treball femení fabril representava una competència en termes de rebaixa salarial per a la mà d'obra masculina (Nash, 2010). Tanmateix el treball a domicili era una ocupació desregulada i amb unes duríssimes condicions de treball. Precisament, per intentar millorar les condicions laborals i establir una mínima regulació d'aquesta activitat, reformadors socials, sectors de la burgesia i del feminisme catòlic van impulsar, l'any 1917, el I Congrés de Treball a Domicili. Tot i l'intent de regulació de l'any 1926, es va consolidar com una activitat femenina clàssica de l'economia submergida catalana.

Les noves expectatives professionals de les dones de classe mitjana i la seva creixent incorporació al sector terciari i a les noves professions van suposar un revulsiu per al mercat laboral: començava a ser freqüent la concurrència d'oficinistes o telefonistes en el mercat de treball català (Borderías, 1993). Les professionals despuntaven també en professions liberals amb reconeixement públic, com ara el periodisme (Altés, 2007) o el món radiofònic (Tavera, 2017). La medicina, el magisteri i la farmàcia, tot i el retard de les dones en l'accés a l'educació superior, van ser àmbits on destacaven professionals femenines, ja que el perfil s'adequava millor al model femení hegemònic de dona cuidadora. Per contra, professions que s'allunyaven d'aquest model, com les d'advocadesa o jutgessa, encara van continuar minoritzades en el món professional.

Les polítiques sindicals respecte al treball femení van estar poc presents a les agendes sindicals i la sindicació femenina va merèixer poca atenció del sindicalisme obrerista, tot i que als anys trenta va augmentar el seu interès pel treball i la sindicació femenina. A més a més, les propostes obreristes rarament van posar en qüestió el model de domesticitat que responsabilitzava les dones de les tasques domèstiques i de cura (Villar *et al.*, 2011). Les organitzacions

obreres havien defensat programàticament els principis igualitaris i l'equitat salarial. No obstant això, aquest igualitarisme va desaparèixer massa vegades de les negociacions i estratègies concretes, aspecte que va allunyar les dones d'unes organitzacions sindicals construïdes en masculí i allunyades dels interessos femenins (Borderías *et al.*, 2003; Borderías, 2007; Nash, 2008; Villar *et al.*, 2011). Tanmateix algunes sindicalistes, ja des de començament de segle i amb més intensitat a partir dels anys trenta, van intentar, amb escàs èxit, situar la igualtat a l'eix del discurs obrerista i qüestionar el model de domesticitat femení. De fet, era habitual que les dones participessin de la conflictivitat laboral, es mobilitzessin en demanda de millors condicions de treball, sostinguessin amb les seves quotes les vagues dels sindicats masculins o anessin a la vaga en solidaritat (Soto, 1986; Enrech, 2007; Nash, 2010). Durant la Primera Guerra Mundial, la inflació, el descens del nivell de vida, l'encariment de preus dels productes de subsistència i problemes d'abastament als mercats van generar una important agitació social que va assolir el moment àlgid al començament de 1918, quan les dones van ser protagonistes, sovint organitzades en xarxes informals i flexibles, de les lluites pel benestar material en tant que responsables de la subsistència familiar i comunitària (Kaplan, 2003; Villar *et al.*, 2011). En aquest paper de garants del benestar també van participar de forma destacada en la vaga de lloguers de l'any 1922 i en la de l'any 1930 (Oyón, 2008).

En l'etapa republicana, i en especial durant la Guerra Civil, la implicació femenina en diferents àmbits es va accelerar i la dona es va responsabilitzar de l'economia treballant a les fàbriques d'armes i a les indústries col·lectivitzades, creant organitzacions femenines molt actives –Mujeres Libres va ser una de les experiències més rellevants– i intentant, amb poc èxit, integrar els principis igualitaris en el món del treball, controlat en aquells anys per l'obrerisme.

Entre l'ocultació, la precarietat i l'economia submergida (1939-1960)

Durant la postguerra era molt difícil subsistir en una quotidianitat profundament hostil: racionament d'aliments de primera necessitat i combustible, preus fixats sota control estatal, estraperlo, múltiples pràctiques d'economia submergida, etc. Segons el cens de 1940 –un dels més deficients– la indústria tèxtil i la confecció –ocupació demandant tradicional de mà d'obra femenina–, van continuar donant feina a un rellevant nombre de dones en el sector industrial durant les dues primeres dècades del franquisme (Borderías, 1993). El tèxtil era un sector amb salaris baixos, llargues jornades laborals, ritmes de treball intensos i disciplina i control importants, segregat verticalment i escassament protegit en termes de salut laboral (espais amb humitats, tòxics, sorolls). Malgrat la repressió franquista, l'any 1946 es van succeir a Catalunya un seguit de vagues en fàbriques tèxtils que es van estendre per tot el territori català

(Sabadell, Terrassa, l'Hospitalet, Barcelona, Mataró) i que, com en dècades anteriors, demanaven millores de condicions laborals i benestar familiar (Varo, 2007). El servei domèstic, desprotegit legalment i precaritzat laboralment, va continuar sent un nínxol de mercat per a la mà d'obra femenina que en temps de crisi, com ho van ser els anys quaranta i cinquanta, va incrementar la proporció de dones que s'hi ocupaven (Borrell, 2016). Segons les dades estadístiques, les dones treballaven al comerç, a l'hoteleria, en botigues o en petits negocis familiars i oficines. Com hem vist, les diverses limitacions legals, especialment per a les casades, van restringir considerablement les opcions laborals femenines. El treball a domicili o el treball submergit, dues formes de treball caracteritzades per baixes remuneracions, jornades il·limitades i escassos drets, es van convertir en dues opcions laborals femenines (Nash, 2010). Alhora, el treball a domicili va permetre que les dones continuessin exercint les tasques reproductives, molt intensives i gens reconegudes, que eren assumides exclusivament per les esposes, filles o àvies de les famílies. Les professionals vinculades al camp de la medicina, el magisteri, el periodisme, la cultura i la ciència van patir un procés de depuracions i exili interior o exterior que va contribuir a disminuir considerablement el potencial professional que hagués pogut representar que exercissin la professió per a la qual es van formar (Magallón, 2011).

El Pla d'estabilització de 1959 va posar fi a la política autàrquica i va inaugurar una nova fase de liberalització econòmica coneguda amb el nom de *desarrollismo* que, conjuntament amb canvis en els models de consum, va modificar, en les dècades posteriors, les opcions laborals femenines.

A tall de conclusió

La situació de les dones i les relacions de gènere van experimentar diferents oscil·lacions en el període 1920-1960. Durant la dècada dels anys vint van prevaldre iniciatives al voltant de la ciutadania femenina vinculades prioritàriament a aspectes de caràcter social, econòmic, cultural o educatiu i circumscrites a cercles femenins reduïts de diverses tradicions politicosocials. El context republicà va afavorir canvis rellevants expressats en l'accés a la ciutadania política i la modificació de drets civils i socials des d'una lògica igualitària. Tanmateix, la seva curta durada i el pes de la tradició anterior no van permetre transformar, de manera general, models de gènere i pràctiques quotidianes encara fortament arrelats en la societat catalana. De la mateixa manera, tot i l'aposta republicana per la igualtat laboral, encara van prevaldre, en un mercat de treball segregat, pràctiques laborals desiguals. La presència, sovint minoritària, de dones dins d'espais culturals, educatius o associatius durant els anys vint va contribuir, durant la dècada següent, a l'increment de la presència pública femenina en organitzacions polítiques, cíviques o sindicals. La Guerra

Civil, tot i les circumstàncies bèl·liques, va actuar com a catalitzador d'iniciatives femenines de diferent índole. Per contra, la dictadura franquista va significar una forta regressió en la situació de les dones. Novament es van restringir drets polítics, socials i civils a la població femenina i es va implementar un arcaic model femení que allunyava la dona del mercat laboral i de l'àmbit públic i la retornava a l'espai privat del domicili familiar, a l'autoritat masculina i a la maternitat, identificant-la amb el model de la domesticitat i allunyant-la de la plena ciutadania i de l'emancipació.

Textos en castellano

MEMORIA, GÉNERO
E HISTORIA.
CATALUÑA, 1920-1960

Mònica Borrell-Cairol

Actualmente, disponemos para el caso catalán, de valiosos y cada vez más abundantes estudios en los que se ha hecho emerger la participación femenina, reconociendo las contribuciones de las mujeres, múltiples y plurales, a los ámbitos políticos, económicos, sociales y culturales. Desde la aportación de personalidades excepcionales, que es preciso valorar, hasta experiencias colectivas y plurales, que es preciso reivindicar, las mujeres fueron conquistando y consolidando derechos y, al mismo tiempo, transformando la sociedad catalana. Realizaremos este breve recorrido histórico, describiendo la situación y el protagonismo de las mujeres en la sociedad catalana entre 1920 y 1960.

Mujeres y derechos: el recorrido interrumpido hacia la plena ciudadanía

Reivindicando tímidamente la ciudadanía política (1920-1931)

En Cataluña, el camino hacia la ciudadanía política femenina prosiguió, todavía tímidamente, durante la década de los años veinte. La inhibición política hizo que ni uno solo de los primeros y muy exiguos intentos de legislar sobre el sufragio femenino de las postrimerías del siglo XIX e inicios del XX llegara a prosperar. Las escasas activistas por los derechos femeninos habían priorizado las demandas en aspectos culturales, sociales y educativos respecto al sufragio. Aunque la aspiración a la ciudadanía política venía gestándose, muy esporádicamente desde finales del siglo XIX, hasta la década de los años veinte y treinta, estuvo prácticamente ausente de la opinión pública, de la prensa y de las organizaciones políticas y sociales. Desde una lógica igualitaria, persistían en la defensa de los derechos de las mujeres algunas integrantes de los movimientos procedentes de la tradición laicista y librepensadora que conectaba con la masonería, sectores minoritarios del republicanismo, el espiritismo y sectores del anarquismo (Duch, 2008). Las mujeres adscritas al republicanismo catalán no hicieron de la reivindicación del sufragio femenino un aspecto central de sus estrategias de lucha hasta el periodo republicano, mientras que, en los años veinte, prioritariamente, atendieron aspectos de tipo cultural y social (González, 2006). Los movimientos de mujeres vinculados a las tendencias más conservadoras y nacionalistas centraron sus demandas en propuestas de carácter socioeconómico y cultural, alejadas de las demandas

de derechos políticos de raíz británica o norteamericana. Su apuesta priorizó el acceso a la educación y la formación para acceder en mejores condiciones al mercado de trabajo productivo. Solo algunas mujeres procedentes de estas capas sociales defendieron activamente el sufragio femenino, como Carme Karr que, en 1921, fundó la entidad Acción Femenina con el objetivo de impulsar el sufragio y la reivindicación de derechos para las mujeres (Duch, 2008). El socialismo, ya desde finales del siglo XIX, a pesar de la defensa programática de igualdad en el ámbito laboral, se había mostrado contrario a los primeros movimientos sufragistas alegando que la lucha de clases transformaría las relaciones desiguales entre hombres y mujeres, y proclamando la inoportunidad política del voto femenino (Fagoaga, 1985). Solo algunas militantes, como la valenciana Maria Cambril o la cooperativista socialista Micaela Chalmeta —que firmaba con el seudónimo de Amparo Martí— que impulsó la Agrupación Feminista Socialista de Barcelona en 1911, defendieron, con cautela, unos planteamientos sufragistas (Duch, 2009). Igualmente, el anarquismo, en los dictámenes congresuales, era favorable a los derechos de las mujeres pero focalizó su lucha, desde una lógica igualitaria, en la educación, el trabajo o los modelos familiares. Asimismo, en la reivindicación de derechos femeninos, destacaba, ya desde finales del siglo XIX, la figura de la anarcosindicalista Teresa Claramunt (Franco, 2004).

En el marco de la dictadura de Primo de Rivera, el Estatuto Municipal de 1924 estableció un gradual acceso de las mujeres a algunos derechos políticos, en la misma línea que se estaba llevando a cabo en otros contextos europeos (Book, 2000). Así, en unas instituciones no democráticas, el Estatuto Municipal limitaba el acceso de las mujeres a los gobiernos locales y otorgaba el sufragio a las viudas y solteras mayores de 23 años exceptuando a las casadas¹ y las prostitutas. Además, trece mujeres, que representaban el 3,4% del total (Duch, 2008 p. 102), mayoritariamente vinculadas a la órbita del reformismo católico, se incorporaron a la Asamblea Nacional Consultiva (1927), entre ellas María López Sagredo, al mismo tiempo nombrada regidora del Ayuntamiento de Barcelona entre 1926 y 1930. En 1925, Dolors Codina Arnau fue designada alcaldesa de El Talladell, y se convirtió en la primera alcaldesa catalana.

---

1 - El Estatuto Municipal solo incluye a las mujeres casadas en cuatro supuestos: a) sentencia firme de divorcio; b) ausencia del marido según art.184 y 185 del Código Civil; c) sentencia firme del marido por interdicción civil, o d) en caso de tutelar a un marido sordomudo o loco.

La obtención de la ciudadanía política femenina y la adquisición de nuevos derechos (1931-1939)

La Segunda República se caracterizó por una intensa actividad política y social así como por un dinámico y ambicioso proyecto legislativo que comportó nuevos derechos para las mujeres. La labor legislativa republicana posibilitó —a pesar de los límites en sus efectos prácticos— cambios relevantes en la esfera pública y privada. Sin embargo, la persistencia del universo patriarcal y de modelos sociales y culturales —aunque diversos y heterogéneos—, adscritos a la domesticidad provocó que las prácticas sociales se modificaran más lentamente que los cambios de estatus jurídico. El debate relativo al sufragio propició la discusión sobre la discriminación femenina en relación al conjunto de sus derechos, y la obtención de la ciudadanía política tuvo efectos intensificadores en la presencia femenina en el espacio público. Así, el intenso debate protagonizado, en 1931, en las Cortes Constituyentes Españolas, en torno al voto femenino se cerró con la incorporación, a través del artículo 36 de la Constitución Española de 1931, del derecho al sufragio para los «ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años». La diputada radical y abogada Clara Campoamor defendió el derecho al sufragio femenino desde una lógica igualitaria y democrática, ante la negativa de las dos únicas diputadas de la cámara, la socialista Margarita Nelken y la republicana del Partido Radical Socialista, Victoria Kent. Ambas abogaban por demorar el sufragio femenino señalando su inoportunidad política, ya que la adscribían a opciones conservadoras y católicas (Capel, 1975). El artículo 2 de la CE establecía la igualdad entre los sexos ante la ley y se garantizaba, en el artículo 25, la voluntad de eliminar cualquier discriminación en función del sexo. En Cataluña, en las elecciones al Parlamento de 1932,² las mujeres no pudieron votar, ya que el censo no se confeccionó a tiempo, debido a la instrumentalización política de los partidos partidarios y contrarios al voto femenino (Duch, 2008). Ante las elecciones a Cortes de noviembre de 1933, las organizaciones políticas catalanas habían pasado de la negación o el recelo hacia la participación política femenina a la utilización del voto femenino explorando estrategias de captación de futuras electoras (Nash, 1988; González, 2006). Habría que esperar hasta el 14 de enero de 1934 para que Natividad Yarza i Planas se convirtiera en la primera alcaldesa republicana catalana elegida por sufragio universal por el pueblo de Bellprat, encabezando la candidatura de ERC. La regulación del sufragio y de los derechos políticos en la CE creó importantes expectativas

---

2 - Los ponentes del Estatuto de Autonomía, redactado en el verano de 1931, incluyeron la plena igualdad de derechos ante la ley de mujeres y hombres. Por otro lado, el derecho civil catalán mantenía en su tradición histórica jurídica la igualdad entre sexos en campos como los bienes y la separación en el matrimonio (González 2006, p. 9).

de apertura legislativa materializadas en legislación sobre maternidad, divorcio, familia o trabajo, con una voluntad de articular una sociedad más atenta a la situación femenina.

Dentro del mundo del trabajo, la nueva legislación laboral republicana abogaba por la igualdad en derechos laborales y mostraba una especial preocupación hacia la protección de la maternidad, en sintonía con las políticas europeas (Book *et al.*, 1991; Nielfa, 1996; Vega, 2007). Ya en 1931 se anularon las reglamentaciones y contratos que discriminaban por estado civil o que prohibían trabajar al contraer matrimonio y se incorporó a las trabajadoras, a excepción de algunas ocupaciones como el servicio doméstico, dentro de las normativas de seguridad social (pensiones, seguros, desempleo). La Ley de Contratos de Trabajo de 1931 combinó aspectos progresistas, como la definición de las sirvientas como trabajadoras, con normas todavía discriminatorias como la restricción a determinadas ocupaciones alegando debilidad para ejercerlas o aspectos de carácter moral (Núñez, 1989). En diversas bases de trabajo se mantuvo la discriminación salarial a pesar de la supuesta apuesta por la aplicación de retribuciones igualitarias defendida por la legislación laboral. También prevaleció la clasificación de las categorías laborales en función del sexo que derivaba en un salario inferior para las trabajadoras de diversas ocupaciones (Núñez, 1989; Borderías, 1993; Llonch, 2004). De manera que, a pesar del innegable avance en igualdad legal en materia laboral, todavía era necesario materializar de manera efectiva las prácticas laborales que, en muchos casos, continuaban sustentándose en los valores tradicionales de género y en los estereotipos de la domesticidad. La protección de la maternidad a través de la regulación interesaba a diferentes sectores sociales de la sociedad catalana y española. En Cataluña, ya desde los años veinte, existían instituciones privadas y públicas (mutualidades, hermandades, ayuntamientos) que ofrecían subsidios de maternidad (Nash, 2010). En julio de 1922 el Gobierno español ratificó el convenio de Washington de 1919 que instaba a los estados europeos a establecer subsidios de maternidad que, sin embargo, no fueron implementados hasta la etapa republicana, con la aprobación, el 26 de mayo de 1931, del seguro obligatorio de maternidad a pesar de la inicial resistencia de la CNT y colectivos de trabajadoras contrarias al copago parcial de la cuota (Vega, 2007).

Las reformas en la legislación civil contribuyeron a la eliminación de la desigualdad entre hombres y mujeres en el espacio privado transformando, aunque todavía minoritariamente, normas y modelos sociales y culturales. En 1932 se aprobó la Ley de Matrimonio Civil y la Ley del Divorcio, en aquel momento la más progresista de Europa, ya que reconocía el divorcio por mutuo acuerdo (art. 4) y el derecho de la mujer a tener la patria potestad de los hijos (art. 17). En 1934, dentro de las competencias que ofrecía el Estatuto de Autonomía, se aprobó en Cataluña la Ley sobre Capacidad Jurídica de la

Mujer y los Cónyuges que estableció la igualdad entre cónyuges y eliminó el principio de autoridad marital. El 25 de diciembre de 1936 (publicada el 9 de enero de 1937), se sancionó el Decreto de Interrupción Artificial del Embarazo que, a pesar de contar con una serie de limitaciones y tener una escasa aplicación, supuso un avance en los derechos y la autonomía de la mujer.

Durante la dictadura franquista, nuevamente sin derechos (1939-1960)

El régimen franquista significó, como en muchos otros aspectos, una etapa regresiva respecto al estatus de igualdad jurídica conseguida durante la Segunda República. La dictadura abolió la democracia y negó derechos políticos al conjunto de la ciudadanía, que, en el caso de las mujeres, tan recientemente habían adquirido. El nuevo marco legal franquista expulsaba a las mujeres del ámbito público adscribiéndolas al ámbito privado del hogar, bajo la autoridad masculina, y las equiparaba con los menores de edad. La discriminación legal de la mujer se ratificó con la Ley de 12 de marzo de 1938 que restableció la vigencia del Código Civil de 1889, y la Ley de 23 de agosto siguiente que derogó la ley del divorcio de 1932. Se suprimió el Decreto de Interrupción Artificial del Embarazo y se penalizó el aborto con la Ley de Protección de la Natalidad contra el Aborto y la Propaganda Anticoncepcionista de 1941. El Código Penal de 1944, que sustituyó al de 1932, diferenció los casos de adulterio y crímenes de carácter pasional según la autoría fuera masculina o femenina.

En el mundo del trabajo, el régimen franquista revocó los derechos laborales de carácter igualitario y ya en 1938, en plena Guerra Civil, el Fuero del Trabajo estableció el objetivo de «liberar a la mujer casada del taller y de la fábrica» y expulsó a las mujeres casadas del mercado de trabajo productivo. Paralelamente, el régimen aprobó normativas protectoras de la familia y políticas de carácter pronatalista para forzar la dedicación de las mujeres a la familia y la maternidad, desde una óptica paternalista donde prevalecía la autoridad paterna: ley de subsidios familiares (1938) y plus de cargas familiares (1945) (Nash, 1991). A través de las reglamentaciones laborales se obligaba a las mujeres a abandonar su ocupación por el matrimonio y se las compensaba mediante una indemnización, popularmente conocida como «la dote», que era un incentivo. Su cumplimiento fue desigual según la ocupación: así, por ejemplo, mientras en la Administración pública se cumplió de forma estricta, en otras industrias, tradicionalmente demandantes de mano de obra femenina, fue poco aplicada o quedaron excluidas de la obligatoriedad de la excedencia forzosa (Molinero, 1985; Borderías, 1993). La Ley de Contrato de Trabajo de 1944 estableció diferentes medidas discriminatorias, como por ejemplo que las mujeres casadas necesitaban autorización del marido para poder trabajar, pero no las separadas de derecho o hecho (artículo 11).

Habrá que esperar hasta entrada la d cada de los sesenta para empezar a entrever normativas que fomentaran la participación, todavía limitada, de las mujeres en el mercado de trabajo. El redactado de la Ley sobre Derechos Políticos, Profesionales y de Trabajo de la Mujer (1961), presentada a propuesta de la Sección Femenina, entre otros aspectos, eliminaba algunas discriminaciones por razón de sexo o estado civil en las reglamentaciones de trabajo, abogaba por igualar salarios o delimitaba, escasamente, la autoridad marital sobre la esposa en el ejercicio de derechos. Sin embargo, estas medidas no provocaron modificaciones inmediatas en la situación de las mujeres, ya que persistieron las desigualdades en derechos durante todo el periodo franquista.

Mujeres y cultura: de una rica presencia a una ausencia dolosa

La diversa participación femenina en el mundo cultural, asociativo y educativo (1920-1939)

En los años veinte, en Cataluña existía una larga tradición de creación de espacios propios para mujeres vinculados al mundo de la cultura, el asociacionismo o la formación, y la presencia femenina era cada vez más visible y activa, aunque minoritaria, en la esfera pública. En los años veinte y treinta, la creciente visibilización femenina en el espacio público se evidenciaba con el incremento de la presencia femenina dentro de la opinión publicada. En la prensa fueron apareciendo artículos sobre la problem tica femenina y emergieron revistas de diferentes ideologías (feministas, conservadoras, obreristas o libertarias), dirigidas al público femenino. Por ejemplo, destacaba ya desde la d cada anterior *Feminal* (1907-1917), dirigida por la escritora y periodista Carme Karr; la *Dona Catalana* (1925) o *L'Evolució* (1931), revista de tendencia progresista publicada en Barcelona. En 1930 aparecía la revista *La Rambla. Setmanari d'Esports i Actualitat* o la revista *Imatges*, ambas con la voluntad de aproximar el deporte femenino y la cultura a la ciudadanía. Las revistas destinadas a las mujeres proliferaron durante el periodo republicano y durante la guerra: *Mujeres Libres*, *Emancipación* o *Companya* fueron algunas de las cabeceras vinculadas a opciones revolucionarias. En las páginas de las revistas femeninas aparecieron diferentes voces de la creatividad catalana: la actriz Margarida Xirgu, la escritora Víctor Català (seudónimo masculino que Caterina Albert utilizó para evitar el rechazo social), la ilustradora Lola Anglada o la fot grafa de Olot Carme Gotarde, entre otras. Unos años más tarde, en 1929, se fundaba el Lyceum Club de Cataluña con la participación de personalidades como Aurora Bertrana o Anna Muri . Con la voluntad de unir deporte y cultura se fundó el Club Femenino y de Deportes, primera entidad deportiva femenina del Estado español, fundada en 1928, con el objetivo de fomentar la pr ctica del deporte femenino así como los debates de car cter

cultural con una clara voluntad interclasista (Mercadal, 1998). Este perfil de mujer, instruida, profesional, deportista, catalanista, generalmente burguesa, sugería una «nueva mujer moderna» que correspondía a un modelo femenino, todavía minoritario, que aceptaba el trabajo asalariado, preferiblemente para solteras y jóvenes, fomentaba la educación y aspiraba a una cierta presencia pública (Nash, 2010). Durante esas mismas décadas, el movimiento cooperativo catalán, vinculado a las clases más populares, experimentó un importante desarrollo. Destaca la actividad de la socialista Michaela Chalmeta que desde principios de siglo defendía la igualdad laboral, el matrimonio civil o el derecho al divorcio. En 1932, año de claro fomento del cooperativismo en todo el territorio catalán, impulsó *la Agrupación Femenina de Propaganda Cooperativista* conjuntamente con Maria Palomera y Àngela Forment, entre otras (Duch, 2009).

Desde principios del siglo XX, las autoridades y diferentes sectores sociales favorecieron el acceso y la extensión de la escolarización femenina con la voluntad de disminuir las tasas de analfabetismo femenino (Vilanova, 1990). Sin embargo, en los años veinte, el sistema educativo todavía estaba basado en la división de espacios y la segregación curricular. No fue hasta la Segunda República, solo interrumpido durante el bienio radical-cedista (1935-1936), cuando se instauró un modelo educativo público, laico, mixto en los tres grados de enseñanza, obligatorio y gratuito para la enseñanza primaria. La Generalitat, mediante el decreto del 9 de octubre de 1931, creó el Instituto Escuela de Cataluña y, desde 1933, implementó una red escolar en Cataluña, que seguía el modelo de Instituto-Escuela, que se convirtió en un símbolo de instituto experimental de bachillerato que apostaba por la renovación pedagógica y la educación mixta. Al mismo tiempo, ya desde las primeras décadas del siglo XX, la profesión de maestro se había ido feminizando y constituía una de las profesiones femeninas más demandadas, ya que se adecuaba mejor que otras profesiones a los estereotipos de género (Cortada, 2006). Hasta 1910 no se había reconocido el derecho de las mujeres a matricularse libremente en todos los centros de enseñanza superior, con lo que se puso fin a los enormes obstáculos a los que un gran número de mujeres tuvieron que enfrentarse para acceder a este grado de enseñanza y para conseguir que los títulos universitarios fueran oficialmente reconocidos (Flecha, 2017). En 1916, el Ateneo Barcelonés celebró una serie de conferencias sobre la orientación de la educación femenina, en las que participaron Carme Karr, Leonor Serrano, Maria Domènech o Rosa Sensat, y abogaron por la necesidad de fundar instituciones educativas con un alto nivel educativo y profesional, riguroso, científico y moderno que favoreciera la apertura de nuevas opciones educativas femeninas. Ya desde 1914, también la Mancomunidad apostaba por impulsar políticas públicas de promoción de la formación educativa y profesional femenina que tenían que derivar en nuevas profesiones, algunas de las cuales, estaban

destinadas al público femenino. En este sentido, en 1915, se creaba la Escuela Superior de Bibliotecarias y la red de Bibliotecas Públicas de Cataluña con centros en todo el territorio y ocupadas exclusivamente por mujeres bibliotecarias. Dos años más tarde, se creaba la Escuela Especial de Enfermeras-Auxiliares de Medicina (1917), con el objetivo de formar profesionalmente de forma rigurosa y científica a las profesionales de la enfermería, formación que se materializaría en la dedicación y el funcionamiento eficientes de la enfermería durante la Guerra Civil (Nash, 2010). En 1918, se aprobaba el Estatuto de Funcionarios, que incluía a las mujeres en las categorías de auxiliares y de técnicos (Franco, 1982). La Generalitat republicana, también durante la Guerra Civil, siguió impulsando programas e instituciones de formación profesional femenina y de inserción laboral con determinación igualitaria, como fue el Instituto de Adaptación Profesional de la Mujer (1937).

En el contexto revolucionario y de guerra, se dibujó un nuevo escenario en el que las mujeres, desde una notable pluralidad política y social, participaron activamente en la lucha antifascista. Inicialmente, lucharon desde el frente como milicianas, pero también en la retaguardia garantizando la subsistencia familiar, en reivindicaciones favorables a la igualdad laboral, en la potenciación de la cultura y la educación, o implementando políticas de salud, para profundizar en el desarrollo de derechos, y apoderándose de nuevos espacios ciudadanos (Nash, 1999).³

La destrucción del mundo educativo, cultural y asociativo femenino (1939-1960)

Acabada la Guerra Civil, se suprimió la escuela mixta y se estableció el aprendizaje en espacios separados, con el profesorado adscrito según el sexo del alumnado. Paralelamente, se segregaron las materias que se impartían y se ofrecían conocimientos específicos para atender a las demandas propias del modelo de mujer defendido por el régimen que la identificaba con el rol de esposa, madre y ama de casa, según el clásico modelo de domesticidad, alejado del modelo igualitario republicano. Los cuerpos docentes, conformados ya en gran medida por educadoras, sufrieron un sistemático proceso de depuración y tanto las maestras como los maestros fueron separados del cuerpo de manera definitiva, trasladados o suspendidos temporalmente de sueldo y trabajo

---

3 - Una de las experiencias más importantes fue la fundación de la Unión de Mujeres de Cataluña, en 1937, para mujeres de diferentes tendencias políticas y sindicales (CNT, UGT, ERC, PSUC, Estat Català, etc.), con el objetivo de hacer un frente unitario contra el fascismo (Nash, 1999).

(González, 1996).⁴ La cultura catalana también experimentó una fuerte regresión a causa de las políticas represivas de la dictadura. Durante los años cuarenta y cincuenta, algunos sectores intentaron reconstruir, con mucha dificultad, y en muchos casos desde la clandestinidad o el exilio, la propia tradición cultural catalana. En esta diáspora y en la reconstrucción cultural, a menudo poco mencionadas, las mujeres, tanto en el exilio como en el interior del país, tuvieron un papel relevante. Muchas de ellas habían participado activamente en actividades políticas, sociales, culturales e intelectuales desde principios de siglo y experimentaron de primera mano el exilio o la autocensura, temerosas de la represión de un régimen que perseguía la cultura catalana y adscribía la figura femenina a la domesticidad del hogar familiar. Mujeres que habían sido referentes y partícipes del mundo cultural catalán en tanto que autoras o miembros de asociaciones que potenciaban el papel femenino en la cultura, el deporte o la ciencia se exiliaron: Mercè Rodoreda, no volvió a publicar novela hasta 1962 y se empadronó nuevamente en Barcelona en 1976; Aurora Bertrana, exiliada en 1938, regresó en 1949 y, en 1970, lo hizo Anna Murià. Frederica Montseny tampoco pudo regresar hasta la caída del régimen franquista. Mientras tanto, la periodista Irene Polo o la actriz Margarida Xirgu murieron en el exilio. Un exilio que, para algunas exiliadas como Neus Català, significó la detención y deportación a campos de concentración. Al mismo tiempo, otras voces femeninas se quedaron y sufrieron censura o encarcelamiento: la ilustradora Lola Anglada se retiró a Tiana y no produjo nada hasta años más tarde, o la primera directora de un diario, María Luz Morales, fue denunciada y encarcelada en la prisión de Les Corts. Asimismo, el rico movimiento asociativo fue liquidado y las diferentes instituciones para mujeres desaparecieron o fueron reconvertidas con objetivos contrarios a aquellos para los que fueron creadas décadas antes: el Instituto de Cultura y Biblioteca Popular para la Mujer quedó en manos de la Sección Femenina de la FET-JONS y el Lyceum Club de Barcelona desapareció (Tavera, 2009; Pessarrodona, 2010).

---

4 - Del profesorado depurado, 826 eran mujeres y constituían el 43,4% del total de profesorado sancionado en Cataluña. González et al., 1996, p. 73, citado en Nash, 2010, p. 136.

Mujeres y trabajos: la continuada presencia femenina en el mundo laboral

La presencia de las mujeres en el mercado de trabajo femenino (1920-1939)

Como múltiples estudios han puesto de relieve, a pesar del subregistro de la actividad femenina en las estadísticas oficiales, las mujeres de las clases populares siempre han participado en el mercado de trabajo productivo y a la vez en las labores domésticas, y su contribución ha sido central en las economías familiares, locales y nacionales (Borderías, 1993, 2003, 2011). Sin embargo, a menudo, las mujeres han sido invisibilizadas en los discursos y en los imaginarios individuales y colectivos, y su papel en la configuración del mercado de trabajo todavía sigue estando insuficientemente reconocido.

En la década de los años veinte del siglo pasado, las trabajadoras se distribuían en diversas actividades económicas: continuaban muy presentes en el sector agrario, y tanto la industria textil como el servicio doméstico eran dos sectores ocupados en gran parte por mano de obra femenina, por ejemplo, en la ciudad de Barcelona (Borrell, 2016). Las trabajadoras catalanas preponderaban en la industria textil, por ejemplo, en las fábricas de la ciudad de Barcelona, en las zonas textiles del Ter, Sabadell, Badalona o en las colonias industriales de la Cataluña central. El perfil de las trabajadoras industriales textiles incluía a solteras, casadas o viudas, que participaban en el mercado de trabajo de diferente forma según el ciclo vital, las opciones laborales o el tipo de mercado local (Borderías, 2003, 2015). A raíz de la modernización económica y la diversificación del tejido industrial, en el mundo industrial y en sectores tradicionalmente masculinos, la participación de trabajadoras se incrementó —a pesar de ser todavía minoritarias—: el metal, la metalográfica, el vidrio o la industria papelera ocuparon mano de obra femenina en todo el territorio catalán. En el sector industrial, se mantenía la división del trabajo por género, la discriminación salarial, los múltiples riesgos laborales y una escasa atención sindical hacia las problemáticas laborales femeninas (Villar, 2007; Ibarz, 2007).

El servicio doméstico, estaba ocupado por mujeres —en Barcelona en más de un 80%—, mayoritariamente jóvenes, solteras e inmigrantes identificadas con la figura de la «chica para todo», capaz de realizar múltiples labores domésticas y de cuidado pero sin ningún reconocimiento laboral o social. Sus condiciones de trabajo se caracterizaron por duras jornadas laborales, escasos salarios monetarios y desprotección en caso de accidente de trabajo o enfermedades laborales. La vulnerabilidad del sector se agravaba por la exclusión de este colectivo de las agendas sindicales y de la legislación laboral (Borrell, 2016). En conexión con el servicio doméstico, y también tradicionalmente

invisibilizadas, un importante contingente de mujeres se ocuparon en instituciones hospitalarias, educativas, benéficas donde ejercían de lavanderas, planchadoras, limpiadoras o trajinaban en lavaderos públicos. Las lavanderas de Horta o de Badalona eran muy conocidas (Segura, y, 2007). Eran actividades duras, de largas jornadas y gran esfuerzo físico. La presencia de trabajadoras destacaba en los mercados municipales como verduleras, pescaderas, vendedoras ambulantes, etc. El trabajo a domicilio, raramente censado, ocupó también a trabajadoras catalanas. La burguesía y el reformismo católico consideraban esta actividad como especialmente beneficiosa para las mujeres en la medida que se adaptaba a sus necesidades. Por un lado, resolvía el rechazo que representaba la presencia femenina en las fábricas y, a la vez, garantizaba unos ingresos femeninos imprescindibles para las economías familiares. Por otro, se adecuaba a la concepción obrerista según la cual el trabajo femenino fabril representaba una competencia en términos de rebaja salarial hacia la mano de obra masculina (Nash, 2010). Sin embargo, el trabajo a domicilio era una ocupación desregulada y con unas durísimas condiciones de trabajo. Precisamente, para intentar mejorar las condiciones laborales y establecer una mínima regulación de esta actividad, reformadores sociales, sectores de la burguesía y del feminismo católico impulsaron en 1917 el I Congreso de Trabajo a Domicilio. A pesar del intento de regulación de 1926, se consolidó como una actividad femenina clásica de la economía sumergida catalana.

Las nuevas expectativas profesionales de las mujeres de clase media y su creciente incorporación al sector terciario y a las nuevas profesiones significó un revulsivo para el mercado laboral: empezaba a ser frecuente la concurrencia de oficinistas o telefonistas en el mercado de trabajo catalán (Borderías, 1993). Las profesionales despuntaban también en profesiones liberales con reconocimiento público, como el periodismo (Altés, 2007) o en el mundo radiofónico (Tavera, 2017). La medicina, el magisterio y la farmacia, a pesar del retraso de las mujeres en el acceso a la educación superior, fueron ámbitos donde destacaban profesionales femeninas, ya que el perfil se adecuaba mejor al modelo femenino hegemónico de mujer cuidadora. Por el contrario, profesiones que se alejaban de este modelo como las abogadas o las juezas siguieron siendo minoría en el mundo profesional.

Las políticas sindicales en relación al trabajo femenino estuvieron poco presentes en las agendas sindicales y la sindicación femenina mereció poca atención del sindicalismo obrerista, aunque se incrementó en los años treinta. Además, las propuestas obreristas raramente cuestionaron el modelo de domesticidad que responsabilizaba a las mujeres de las labores domésticas y de cuidado (Villar *et al.*, 2011). Las organizaciones obreras habían defendido programáticamente los principios igualitarios y la equidad salarial. No obstante, este igualitarismo, demasiadas veces, desapareció de las negociaciones

y estrategias concretas, lo que hizo que las mujeres se alejaran de unas organizaciones sindicales construidas en masculino y alejadas de los intereses femeninos (Borderías *et al.*, 2003; Borderías, 2007; Nash, 2008; Villar *et al.*, 2011). Sin embargo, algunas sindicalistas, ya desde principios de siglo y con mayor intensidad a partir de los años treinta, intentaron, con escaso éxito, situar la igualdad en el eje del discurso obrerista y cuestionar el modelo de domesticidad femenino. De hecho, era habitual que las mujeres, participaran de la conflictividad laboral, se movilizaran en demanda de mejores condiciones de trabajo, sostuvieran con sus cuotas las huelgas de los sindicatos masculinos o fueran a la huelga en solidaridad (Soto, 1986; Enrech, 2007; Nash, 2010). Durante la Primera Guerra Mundial, la inflación, el descenso del nivel de vida, el encarecimiento de precios de los productos de subsistencia y los problemas de abastecimiento en los mercados generaron una importante agitación social que, tuvo su momento álgido a principios de 1918, cuando las mujeres fueron protagonistas, a menudo organizadas en redes informales y flexibles, de las luchas por el bienestar material en tanto que responsables de la subsistencia familiar y comunitaria (Kaplan, 2003; Villar *et al.*, 2011). En este papel de garantes del bienestar también tuvieron un papel destacado en la huelga de alquileres de 1922 y en la de 1930 (Oyón, 2008).

En la etapa republicana y en especial durante la Guerra Civil, se aceleró la implicación femenina en diferentes ámbitos y la mujer se responsabilizó de la economía con su trabajo en las fábricas de armas y en las industrias colectivizadas, creó organizaciones femeninas muy activas —Mujeres Libres fue una de las experiencias más relevantes—, e intentó, con poco éxito, integrar los principios igualitarios en el mundo del trabajo, controlado, en esos años, por el obrerismo.

Entre la ocultación, la precariedad y la economía sumergida (1939-1960)

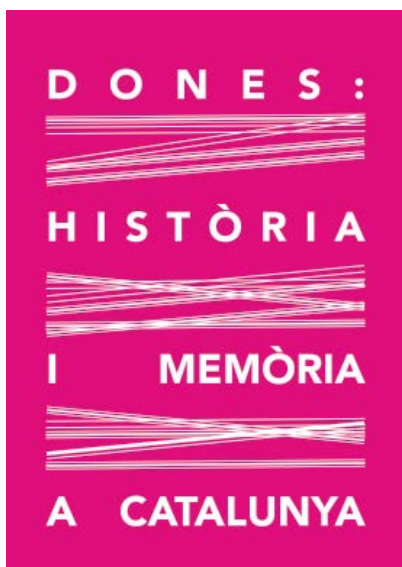
Durante la posguerra era muy difícil subsistir en una cotidianeidad profundamente hostil: racionamiento de alimentos de primera necesidad y combustible, precios fijados bajo control estatal, estraperlo, múltiples prácticas de economía sumergida, etc. Según el censo de 1940 —uno de los más deficientes—, la industria textil y la confección, ocupación demandante tradicionalmente de mano de obra femenina, siguió ocupando a un relevante número de mujeres en el sector industrial durante las dos primeras décadas del franquismo (Borderías, 1993). El textil era un sector con bajos salarios, largas jornadas laborales, ritmos de trabajo intensos, importante disciplina y control, segregado verticalmente y escasamente protegido en términos de salud laboral (espacios con humedades, tóxicos, ruido). A pesar de la represión franquista, en 1946, tuvieron lugar en Cataluña una serie de huelgas en fábricas textiles que se

extendieron por todo el territorio catalán (Sabadell, Terrassa, L'Hospitalet, Barcelona, Mataró) y que, como en décadas anteriores, pedían mejoras en las condiciones laborales y en el bienestar familiar (Varo, 2007). El servicio doméstico, desprotegido legalmente y precarizado laboralmente, continuó siendo un nicho de mercado para la mano de obra femenina que en tiempos de crisis, como lo fueron los años cuarenta y cincuenta, incrementó la proporción de mujeres que se ocupaban en él (Borrell, 2016). Según los datos estadísticos, las mujeres trabajaban en el comercio, la hostelería, en tiendas o en pequeños negocios familiares y oficinas. Como hemos visto, las diversas limitaciones legales, especialmente hacia las casadas, restringió considerablemente las opciones laborales femeninas. El trabajo a domicilio o el trabajo sumergido, ambas formas de trabajo caracterizadas por bajas remuneraciones, jornadas ilimitadas y escasos derechos, se convirtieron en dos opciones laborales femeninas (Nash, 2010). Al mismo tiempo, el trabajo a domicilio permitió que las mujeres continuaran ejerciendo las labores reproductivas, muy intensivas y nada reconocidas, que eran asumidas exclusivamente por las esposas, hijas o abuelas de las familias. Las profesionales vinculadas al campo de la medicina, el magisterio, el periodismo, la cultura y la ciencia sufrieron un proceso de depuraciones, exilio interior o exterior que contribuyó a disminuir considerablemente el potencial profesional que hubiera podido representar que ejercieran la profesión para la que se formaron (Magallón, 2011).

El Plan de Estabilización de 1959 ponía fin a la política autárquica e inauguraba una nueva fase de liberalización económica, conocida como *desarrollismo*, que, conjuntamente con cambios en los modelos de consumo, modificó, en las décadas posteriores, las opciones laborales femeninas.

A modo de conclusión

La situación de las mujeres y las relaciones de género experimentaron diferentes oscilaciones en el periodo 1920-1960. Durante la década de los años veinte prevalecieron iniciativas en torno a la ciudadanía femenina, vinculadas principalmente a aspectos de carácter social, económico, cultural o educativo y circunscritas a reducidos círculos femeninos de diversas tradiciones político-sociales. El contexto republicano favoreció relevantes cambios expresados en el acceso a la ciudadanía política y que modificaban derechos civiles y sociales desde una lógica igualitaria. Sin embargo, su corta duración y el peso de la tradición anterior, no permitieron transformar, de manera general, modelos de género y prácticas cotidianas todavía fuertemente arraigados en la sociedad catalana. De la misma manera, a pesar de la apuesta republicana por la igualdad laboral, todavía prevalecieron, en un mercado de trabajo segregado, prácticas laborales desiguales. La presencia, a menudo minoritaria, de mujeres dentro de espacios culturales, educativos o asociativos durante los años veinte contribuyó, durante la década siguiente, al incremento de la presencia pública femenina en organizaciones políticas, cívicas o sindicales. La Guerra Civil, a pesar de las circunstancias bélicas, actuó de catalizador de iniciativas femeninas de diferente índole. Por el contrario, la dictadura franquista significó una fuerte regresión en la situación de las mujeres. Nuevamente, se restringieron derechos políticos, sociales y civiles a la población femenina y se implementó un arcaico modelo femenino que alejaba a la mujer del mercado laboral y del ámbito público y la devolvía al espacio privado del domicilio familiar, a la autoridad masculina y a la maternidad, identificándola con el modelo de la domesticidad y alejándola de la plena ciudadanía y de la emancipación.

Article publicat a:

Títol: Dones: història i memòria a Catalunya

Edició: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Agència Catalana del Patrimoni Cultural, Museu d'Història de Catalunya

Coordinació: Raquel Castellà

Textos: Mònica Borrell-Cairol, Mariela Fargas, Paloma González, Martín Iturralde, Mary Nash, Marina Picazo, Josep Suñé, Teresa Vinyoles

Disseny gràfic: L'Apòstrof, SCCL

Correcció lingüística: Traductorum

© **de les fotografies:** Arxiu Ca la Dona, Arxiu Josep Castellà, Photoaisa, Prisma

© **d'aquesta edició:** Museu d'Història de Catalunya

ISBN: 978 – 84 – 393 – 9681 – 9

